

XIX. YÜZYIL SEYYAHLARINDAN HENRY FINNIS BLOSSE LYNCH'İN “ARMENIA: TRAVELS AND STUDIES” ADLI ESERİNİN HINIS'TAN TUTAK'A ADLI BÖLÜMÜNÜN TERCÜMESİ

Murat YILMAZ*

Öz

19. yüzyılda çok sayıda Avrupalı seyyah Osmanlı ülkesinin değişik yerlerine keşif, ticaret, casusluk, misyonerlik vb. amaçlarla seyahatler gerçekleştirmiştir. Bu seyyahlardan biri de Henry Finnis Bloose Lynch'tir. Bu İngiliz seyyah ilki 1894'te ikincisi ise 1898'de başlayan seyahatlerinde Anadolu'nun doğusu ve kuzeydoğusunda çok sayıda yeri gezmiş; buraların jeolojik, jeomorfolojik yapısı ve iklimi, etnik ve dini yapısı, ekonomik faaliyetler, toplumsal çatışmalar gibi çok sayıda özelliğini gözlemlemiş ve eserine aktarmıştır. Lynch'in 'Armenia: Travels and Studies' adlı eserinin 2. cildinin 13. bölümü Hınıs'tan Tutak'a adını taşımakta ve yörenin tarihi coğrafyası hakkında ilginç ayrıntılar sunmaktadır. Lynch ilk olarak 1894'te geldiği bölgeye 1998'de tekrar gelince, bu süre zarfında etnik ve dini grupların birbirlerine bakışının ve hükümet politikalarının halktaki yansımalarının değişimlerini kıyaslamalar yaparak irdelemiştir. Bölgede yaşayan Ermenilerin zanaat, ziraat ve hayvancılıkta daha iyi olduğunu belirten yazar, diğer unsurların üretkenliklerinin sınırlı olduğuna vurgu yapmıştır. Ayrıca Protestan Ermeniler ile Erzurum'daki Amerikan Misyonu Şefliği arasındaki ilişkilere değinerek bölgedeki toplumların uluslararası bağlantılarına da dikkat çekmiştir. Bu çalışma Hınıs'tan Tutak'a adlı bölümün İngilizceden Türkçeye çevirisidir.

Anahtar kelimeler: Hınıs, Kopal, Tutak, Tarihi Coğrafya, H. F. B. Lynch.

* Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

myilmazcog@yyu.edu.tr

Orcid: 0000-0001-7049-098X

DOI: 10.53440/bad.1267927

Makale Türü: Çeviri Makale

(Makale Gönderim Tarihi: 20.03.2023 - Makale Kabul Tarihi: 23.05.2023)

Atıf Bilgisi: Yılmaz, M. (2023). XIX. Yüzyıl Seyyahlarından Henry Finnis Blosse Lynch'in "Armenia: Travels And Studies" Adlı Eserinin Hınıs'tan Tutak'a Adlı Bölümünün Tercümesi. *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, (18), s. 109-122.

**TRANSLATION OF THE SECTION FROM HİNİS TO TUTAK OF
THE XIX. CENTURY TRAVELER HENRY FINNIS BLOSSE LYNCH'S
"ARMENIA: TRAVELS AND STUDIES"**

Abstract

In the 19th century, many European travelers traveled to different parts of the Ottoman country for exploration, trade, espionage, missionary work, etc. purpose travels. One of these travelers is Henry Finnis Bloose Lynch. This British traveler visited many places in the east and north-east of Anatolia during his travels, the first of which began in 1894 and the second in 1898. He observed and transferred many features of the places he visited, such as the geological, geomorphological structure and climate, ethnic and religious structure, economic activities, and social conflicts. The 13th chapter of the 2nd volume of Lynch's 'Armenia: Travels and Studies' is named 'From Hınıs to Tutak' offers interesting details about the historical geography of the region. When Lynch first came to the region in 1894 and came back in 1898, he examined the changes in the view of ethnic and religious groups towards each other and the reflections of government policies in the public during this period, by making comparisons. The author is stating that the Armenians living in the region are better at craft, agriculture and animal husbandry and emphasized that the productivity of other elements is limited. He also drew attention to the international connections of some communities living in the region by referring to the relations between the Protestant Armenians and the American Mission Chief in Erzurum. This study is a translation of the chapter titled "From Hınıs to Tutak" from English to Turkish.

Keywords: Hınıs, Kopal, Tutak, Historical Geography, H. F. B. Lynch.

Giriş

'İş adamı, parlamenter ve coğrafya uzmanı Henry Finnis Blosse Lynch 1862 yılında Londra'da doğdu. İngiliz seyyah Batı İran ve Mezopotamya'da nakliye üzerine çalışan "Lynch Brothers"ın (Lynch Kardeşler) kıdemli ortaklarından. O bu şirket vasıtasıyla 1889 yılından sonra Anadolu'ya yolculuklar yaptı. Halep'ten Diyarbakır'a at sırtında seyahat etti. Dicle'yi sallarla geçti¹. Lynch ticarete elverişli yolları keşfetme gayesiyle, İran'ın güneybatısındaki Karun Irmağı'nı ve Bahtiyârî Dağlarını boydan boya geçerek İsfahan'a ulaştı. Neticede Şuster'den (Tüster) İsfahan'a Lynch Rotası (Lynch Road) adıyla anılacak olan yeni bir ticaret yolunun açılmasını sağladı. 1890'da "Kraliyet Coğrafya Cemiyeti"ne (Royal Geographical Society) üye oldu. Aynı yıl, seyahat notlarını "Luristan'dan İsfahan'a" başlığıyla cemiyetin aylık yayını organında neşretti. Ağustos 1893 -Mart 1894 ve Mayıs-Eylül 1898 tarihleri arasında Anadolu'ya geniş çaplı iki seyahat düzenledi. İkinci seyahatinde,

1 Sezai Yazıcı, Seyyahların Gözünden Ani, Eflal Ajans Matbaacılık, Ankara 2017, s. 216

jeolog Dr. Felix Oswald'dan büyük çapta yardım aldı. 1893 sonunda Kars'a (Ani harâbeleri), 1898'de Erzurum'a gelen ve önemli gözlemlerde bulunan Lynch'in, Anadolu'ya yaptığı seyahatleri çok sayıda fotoğraf ve planlarla ayrıntılı biçimde anlatan "Armenia: Travels and Studies" (Ermenistan: Gezi ve İncelemeler) adlı 2 ciltlik eseri, 1901'de İngilizce, 1902'de ise Ermenice olarak Londra'da yayınlandı. Ermenice tercümesi 1913'te İstanbul'da bir kere daha basıldı. (İngilizce yeni baskısı: Beyrut 1965, 1969)².

Lynch bu seyahatlerinde Ahıska, Ahılkelek, Vardzia ve Ermenistan'ın yanı sıra Anadolu'da Trabzon, Batum, Ani, Kars, Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Malazgirt, Ahlat, Nemrut Gölü, Bingöl, Bayburt gibi Kuzey ve Doğu Anadolu bölgelerinde pek çok yeri ziyaret ederek kapsamlı araştırmalar yaptı^{3,4}.

Bu çalışmada onun Hınıs'tan Tutak'a giderken takip ettiği rota boyunca uğradığı yerler ve buralardaki doğal yapı ile kırsal yerleşmeler, etnisite, kültür, toplumsal yapı, yaşam koşulları, ekonomik faaliyetlerle ilgili gözlemlerinin tercümesi yapılmıştır. Hınıs'tan Tutak'a adlı bölüm Lynch'in "Armenia: Travels and Studies" (Ermenistan: Gezi ve İncelemeler) adlı eserinin 2. cildinin 13. bölümü olup 'From Khinis To Tutakh' başlığını taşımaktadır.

Bölüm 13

Hınıs'tan Tutak'a

Çadırlarımızı kanyonun yukarısındaki ovada gölsel kum ve çakıl birikin- [254] teleri ile Bingöl'den (dağından) gelen lavlardan ve tüflerden oluşan toprağın üzerine kurduk. Uzak ve geniş bir yarım daire içinde düz, ağaçsız yüzey uzanıyordu; bir zamanlar orada dalgalanan sulardan daha az boş veya gökyüzünün tonlarını daha az algılayan bir yüzey. Ters yönde Bingöl'ün kalkan gibi kütlesi yükseldi; ovidan yukarı basamaklar gibi yükselen birkaç lav terasının eteğinde durduk, buradan büyük ölçüde volkanik emisyonlar alt seviyelere akmıştı. Ovanın sınırları kuzeye doğru ana hatları takip edildiğinde, genel karakteri, neredeyse algılanamayan eğimi olan uzun bir kıyının karakteri gibidir. Bu sınır yolculuk ettiğimiz geçit bölgesinde tekrar yükselene kadar, kuzeyde neredeyse yatay hale gelmekte ve bir komuta engelini karşı çıkan Ak Dağ'ın sarp mermerlerine doğru kıvrılmaktadır. Tekman yaylasının düz

2 Ahmet Tahir Dayhan "Yıkılış Döneminde Asya ve Kuzey Afrika'daki Osmanlı Topraklarını Keşfeden Oryantalistler", Doğu Bilim Çalışmaları/Oriental Studies, 38. ICANAS, 10-15.09.2017, Ankara, s. 69.

3 Yazıcı, s. 216.

4 Not: Giriş kısmı daha önce Vural Öntürk'ün yayımladığı aynı eserin 21. Bölümü olan 'Bingöl'de Geçici İkametimiz' adlı çeviriden alınmıştır (s.81).

[255] kenarı Ak Dağ kireç taşlarının serbest olduğu lav örtüsüne denk gelmektedir. Eğrinin girintisinde ve yatay çizginin önünde, zirvesi hafifçe yontulmuş bir mermer tepe duruyor. Göz Bingöl'ün doğu zirvesine doğru yükselen kasvetli teraslar dizisine döner. Derin kanyonlar aşağı yamaçları sarar.

Kasvetli vadisinde en son durduğumdan beri Hınıs pek değişmemişti; ama akbaba yüz hatlarına sahip Kürtlerin daha fazla serpildiğini ve kuzu derisi kasketlerinde Hamidiye sancağının daha fazla görüldüğünü fark ettim. Yapacak hiçbir şeyleri yok gibi görünüyorlardı; fakat Ermeni zanaatkârlar her zaman ki gibi tezgâhlarında işleriyle meşguldüler. Eski açık sözlü kaymakam ölmüştü. Halefiyle tanıştırdığımda duygularımı güçlkle gizleyebildim, o da kendi adına rahatını bozmak için bazı çabalar sarf etmişti. Eski tanıdığım Karakilise (bugünkü Ağrı şehri) kaymakamıydı; ama silahla ilgili eski maceraya değinmekten kaçındım. Görünüşündeki değişiklik karşısında şaşkınlığım kayboldu; dört yıl önce esnek, neşeli, zekâsıyla gurur duyan ve boş zamanlarını Kürt avlamakla geçiren genç bir adamdı. Orta yaşlı, neredeyse yaşlı olmuştu. Gözlerini parlaklığını, bedeni şeklini kaybetmişti. Konuşurken divanda yuvarlandı. Alçak Karapapak Ali Bey'i sordum. Onun da öldüğü cevabı geldi. Hükümet gözetimi altında-kendi değimi böyleydi- mahvolmuştu. Eski ev sahibimin becerikli karakteri, ona kalmış gibi görünen tek nitelikti. Aşçım o sabah isyan etmiş ve hiçbir yerde bulunamamıştı, ama çok geçmeden izini sürmeyi başardı. Bir zamanlar oyun oynadığı aptal miralay topluluğundan pişmanlık duyuyor gibiydi. Hınıs'ta ona bu tanıma uygun tek bir yoldaş bahşedilmişti; Kürt gençliğini talim etmek için kasabadaki düzenli ordu subayı. Bu kişiye bana talim yapan bir alay gösterilip gösterilmeyeceğini sordum. Sadece Nisan ayında çağrıldıklarını söyledi. Geçen Nisan'da talim yapmışlar mıydı? Cevap olumsuzdu. Ancak gelecek yıl yapmaları umuluyordu. Çok cesur adamlardı.

Şu anki amacım Murat'ın Tutak'tan Malazgirt'e⁵ kadar olan rotasını ta-
[256] kip etmektir. Bu yerlerden ilkinde doğrudan bir rota çizerek, girift, dağlık bir ülkeye dahil olabiliriz, ama öte yandan nehirlerin yatağından kaçınmalı ve toprağın yapısını daha iyi tanımalıyız. 26 Haziran günü öğleden sonra Hınıs'tan ayrıldık ve Bingöl Su vadisine ulaştık; büyük bir Ermeni köyü olan Çevirme'ye kadar onun dolambaçlı vadisini takip ettik. Göl birikintilerinden oluşan alçak kayalıklar, her iki yandan çayırıları sınırlamakta. Nehri aştığımızda vardığımız Çevirme'de Tektap Suyun birleştiği yerde kümelenmiş sö-

5 Tutak'a ulaşmak için etaplarımız şunlardı:-Hınıs-Dedeören (Dedeveren): 17 mil; Dedeören-Gündüz: 8 mil; Gündüz-Kopal (Gopal): 9 mil; Kopal; Geventepe (Reşan): 8,25 mil; Geventepe-Uzunöz (Alkes): 23,5 mil; bunların bir kaçı toplanmış olabilir; Uzunöz-Tutak: 18,5 mil. Toplam, 84,5 mil.

ğüt ağaçlarından oluşan hoş bir vaha ile çevrili; yaklaşık 150 karınca yuvası vardı. Birkaç küçük patates ve sebze iliği tarlası, oldukça yüksek bir yaşam standardına işaret ediyordu. Pembe yabani gül çitini görmek bir zevkti. Neredeyse çıplak birkaç genç kız gölgede suyun yanında oynuyorlardı ve saçlarının düzgünlüğünü görünce şaşırдық. Köylülerin bir kısmı, Erzurum'daki Amerikan Misyonu başkanı Hambers Bey'in sadık müritleri olan Protestanlardı. Hasadın kötü olduğu son yıllarda yardım için ona borçlandılar; ancak bu yıl mükemmel bir hasat alacaklarından emin olduklarını söylediler. Misyonerler kendi aralarında bir okul ve yetimhane kurmuşlardır. Köy iyi konuşan ve kibar insanlarıyla Amerikalılara en büyük itibarı yansıtıyordu. Maddi refahtan onların da payı var; çünkü bölgede bu tür sığır ve at sürülerini nadiren görmüştük.

Nehrin sol kıyısındaki yükseklikleri aştıktan sonra, düzlük boyunca, yumuşayan parıltıyla parıldayan Ak Dağ yönünde eğimli bir şekilde ilerledik. Bitki örtüsünü neredeyse hiç desteklemeyen sert kalkerli kayalardan oluştuğu için doğru bir şekilde beyaz dağ olarak adlandırılmıştır. Önden bakıldığında, kabaca güneydoğuya doğru eğimli, kilometrelerce uzunlukta bir zincir oluşturur. Bir dizi cesur zirvenin yükseldiği çok derin vadilere oyulmuştur. Hınıs ovasının bu kesimi gelişi güzel bir şekilde ve çok az ekilmiş. Bununla birlikte, bol miktarda su vardır ve taşlıysa, toprak oldukça verimlidir. Zaman zaman zaten koçanları olgunlaşmış bir mısır tarlasından uzaklaşmak zorunda kalıyorduk. Büyük Ermeni köyü Kozlu Ak Dağ'ın ana yamacında göründü. Başka bir Ermeni yerleşimi, Yeni Köy'deki yerleşke doğrudan rotamızın üzerindeydi. Kamp yapmaya karar verdiğimiz bir Kürt köyü olan Dedeören'e yaklaştığımızda gün bitmek üzereydi. Tipik-tamamen ağaçsız geniş bir ova, ancak sıcak ve narin renklerle kaplı ve uzakta kendine özgü büyük dağlarla çerçevelenmiş- bir Ermeni ülkesinden geçiyorduk. Süphan her zaman gök-^[257] yüzünde hayaletimsi bir varlık olarak nehir vadisinden görülebilecek kadar yüksekte dururken bir yönde Bingöl; diğer yönde Hamur (Hamurpet dağı) vardı. Çadırlarımızı köyün biraz batısında kurduk ve tezek yığınlarının çelenk oluşturan dumanın üzerinden Süphan'ın loş beyaz bedenine baktık. Kürtlerin özelliği, iletişim kuracak bir şeyleri olduğunda asla birbirlerine yaklaşmamaları. Uzakta dururlar ve bağırılar. Bu yaygara, meralardan sürüler getirildiğinde, akşama doğru doruk noktasına ulaşır. Renkli giyimli bir grup insan etrafımızda toplanmıştı; küçük bir çocuk öne çıkarak kar beyazı bir tavşan gösterdi. Batan güneş, Bingöl'ün yatay çizgisinin üzerinde turuncu ve kehribar rengi bir ışıltı saçıyordu. Bir fırtına gibi parçalanmış tek bir bulut grubu, batı göğünün ışıklarına karşı hareketsiz duruyordu. Bu ışıklar

sönerken, beyaz dağın (Ak Dağ) üzerinde bir hilal yükseldi ve biraz çiy düştü. Çok geçmeden bekçi uzun süredir devam eden çığlığını gecenin karanlığına göndererek köpeklerin havlamasını ve ulumalarını başlattı.

Ertesi sabah Ak Dağ'ın ovaya battığı ucuna doğru ilerledik. Küçük bir havzada (Akar Göl Suyun kaynağı) fışkıran bereketli bir kaynağı geçtikten sonra, bir Ermeni mezrası olan Gündüz'e ulaştık. Yolumuz bizi oldukça yüksek ve travertenlerden oluşan bir zemine ulaştırmıştı. Hamur tepelerinin ardında yeni bir dağ görüş alanına girmişti. Heybetli boyutuna rağmen, haritalarda olmayan bu dağın adın ekibimizden hiçbiri bilmiyordu. Cesur ve izole edilmiş Bilecan'dı. Gündüz'den Bingöl Nehri kıyısına, büyük bir Ermeni köyü olan Karaçoban'a bir gezi yaptık. Dere, Hamur tepelerinin eteğinde, yaklaşık bir mil genişliğindeki bir nehir vadisinden kıvrılarak akıyordu. Bu yüksekliklerin, görünüşlerinden anlaşılabilceği gibi, bir yanardağ dizisi olmadığı gerçeği, biz uzaktan ilerlerken zaten sezilmişti; artık şüphe götürmez bir şekilde belirlenmişti. Bunların göl çökellerinden oluştuğu anlaşıldı. Daha yukarılarda, seyrek çalılıklardan beyaz kireçtaşı parçaları görünüyordu. Hamur'un lavları üstlerinde hem de arkalarından teraslar halinde yükseliyordu. Dağ bloğu alçalmıştı; nehir, köyün yaklaşık iki mil aşağısında uçlarını deliyordu.

[258] Orada, çok uzun süre kesintiye uğramış olan doğal seyrini alır ve aylak aylak Murad'a doğru kıvrılır. Hamur tepeleri, Dedeören civarındaki Hınıs ovasından görebildiğimiz bir yolla geçilir. Bloğun o bölümünün bir kısmı veya tamamı Zirnek Dağ olarak bilinir.

Gündüz'e dönerken dört atlının Karaçoban'dan bize doğru dörtnala geldiğini gördük. Bir zaptiye subayı ve üç adam olduklarını anladık. Köydeyken memuru ziyaret etmemiz için bir çağrı almıştık; ama zaman yetersizliğinden kendimizi mazur görmüştük. Bu zaptiyelerin bir Ermeni köyünde boş mahallelerde yaşamaları ürkütücü bir tabloydu. Yüzü sert ve nerdeyse simsiyah olan Subay, kim olduğumuzu öğrenince dalkavukluk yaparak yaltaklandı. Gündüz'den itibaren Ak Dağ'ın ana hatlarını devam ettiren bazı çimenli tepeleri aştık. Bunlar esas olarak temel karakterde olan bazalt kayadan oluşmaktadır. Ak Dağ'ın güneydoğuya eğimli mermeri onlar tarafından kesilir; ve aralık bu haliyle sona erer. Aralarındaki geçiş alçaktır (6265 fit), ancak Hınıs Ovası'nın ötesindeki bölgeye gören iyi bir manzaraya hakimdir. Ters yönde Ak Dağ'ın bir bölümü görünür. Zirve bölgesinden küçük bir nehre doğru doğu-kuzeydoğu- yönünde dalmış iki cesur sırt gözlemlendi. Hınıs Ovası'ndan görüldüğü gibi, sıradağın ekseninin yükseklik eksenine uyum sağlamadığı ortaya çıktı. Aslında Ak Dağ doğu-kuzeydoğu yönünde kademeli olarak sıralanan bir dizi sırttan oluşuyor gibi görünmektedir. Kuzeydoğu yamaçlarında, gü-

neybatıdakilerden tamamen özgür olduğu bir kar serpintisi vardı. Süphan tepeden zirveye kadar açığa çıkıyordu, daha batıda, Bilecan'ın kasvetli kayaları ve pürüzlü hatlarıyla, neredeyse tecrit edilmiş bir başka kütle tarafından cevaplanıyordu. Ayaklarımızın dibinde geniş düzlükler uzanıyordu -ağaçsız, yalnızca birkaç ender ekili alan vardı-, sabanın açtığı toprak zengin bir kahverengiye boyanmıştı. Soluduğumuz hava güçlü ve canlandırıcıydı, güneş ise saat beşe doğru bile sıcaktı. Ak Dağ'ın üzerinde hareketsiz gri bulutlar asılıydı; akşama doğru kasvet arttı; hafifledi ve birkaç damla yağmur düştü. Pontus bölgesindeki fırtınaların platodaki karşılığı işte böyledir. Aşağıımızda, ovanın başlangıcında bir köy uzanıyordu; bu gece geçmemiz gereken (5643 fit.) Ermeni köyü Kopal'dı.

İnsan, Kopal gibi bir köyde kamp kurarken, hayatın yükünün orada yaşa- [259] yanlar tarafından nasıl kaldırılabilceğini merak ediyor. Malları, evleri ve kadınlarının iffetleri günden güne tehlikededir. Sürekli bir terör hükümdarlığı altında bulunmaktadırlar ve insan tutkularının en aşağılayıcısı, en yorucusu olan korku, onlara saatten saate eşlik eder. Bu köyde göze çarpan bir grup Hasananlı Kürt, hiç şüphesiz çalışkan Ermenilerin asalaklarıydı. Güzel işlemeli ipekleri sergileyen şık bir elbise giymiş bir Kürt ağa bizi çadırımızda ziyarete geldi. İnce bir şekilde işlenen hançerinin kınına hayran kaldık. Bu Kürtler, küçük memurlar ve aç zaptiyeler arasında, Ermeni ziraatçılar ölüm kalım arasındaki sınırda gidip geliyor. Zaman zaman hırslı bir görevli tarafından bir devrim icat edilir ve köy kan dondurucu işlere sahne olur.

Kopal, Ak Dağ'ın doğusundaki dağlık arazinin drenajını toplayan ve köyün yakınındaki ovaya çıkan iki küçük derenin birleştiği yerde kuruludur. Nokta, Kiepert'in haritasında Karaköprü adlı bir yerle gösterilmektedir; ancak civarda böyle bir köy bulunmadığından ve Kopal'ın bu adı hiçbir zaman taşımadığından emindik. Haritanın topografyasıyla ilgili daha fazla şüphe, bizi Kopal'da birleşen akarsuların Bingöl Suyu'na döküldüğü noktaya doğru bir gezi yapmaya karar verdirdi. Rehberimiz bizi burada alçak ve içinden nehrin derinden aşınmış bir yatakta aktığı ova boyunca gezdirdi. Kopal'ın kendisi geniş bir alüvyal arazi düzlüğüne dayanmaktadır ve güney ve doğudaki ovanın seviyesi Hıms ovasınınkinden oldukça yüksektir. Gerçekten de, muhtemelen onu kuzeyde sınırlayan tepelerin eteğindeki birkaç noktadan çıkan lav tabakalarıyla dolup taşmıştır. Bu lavların güneydoğuya doğru aktığı anlaşılmaktadır; yer yer kalkerli marnlarla örtülmüştür. Burada neredeyse taştan arınmış ve üzerinde dörtnal sürmenin bir zevk olduğu çim alanları bulunmaktadır. Ufukta Süphan ve Bilecan yükseliyor. Orta mesafede, Karaçoban'da fark ettiğimiz kalın bir kalker kayalığı dikkatimizi çekti. Bingöl

Suyu'nun Hınıs Ovası'ndan çıktığı geçidin bir yanını oluşturur. Yatakların neredeyse doğrudan Süphan'a doğru eğimli olduğu görüldü ve muhtemelen nehir boyunca Hamur tepelerine kadar devam ediyorlar. Bir saati aşkın bir yolculuğun ardından iki nehir arasındaki çatalı dolduran yüksek bir araziye [260] vardık. Aşağıda derinlerde, burada kireçtaşından oluşan kayalıkların eteğinde buluşan dereler kıvrılarak akıyordu. Bir yönden Bingöl Boğazı'na baktık; diğerinde Kopal Suyu'nun sol yakasındaki, birkaç yüz fit yüksekliğinde olması gereken uçurumun yüzüne doğru. Nehrin sağ yakasında, kavşağın biraz yukarısında bulunan Karıncalı (Muriyan) köyü, ayaklarımızın dibindeki nehir yatağında yalnızca bir noktaydı. Ama karınca büyüklüğünde ve rahatsız edilmiş karıncalar gibi sakinlerinin her yöne koştüğünü görebiliyorduk. Atlılar, boynunu işgal ettiğimiz uçurumun dik tarafından mahmuzlayarak geldiler. Pozisyonumuz o kadar güçlüydü ki, benim haritalamayla, Oswald'ın kayalarla uğraşmak için boş zamanımız vardı. Kiepert haritasının gösterdiği Kırmızı Tuzla ne bu kesişme noktasında ne de yakınında vardı. Ortak sular, görünmeyen Beyaz Tuzla'ya doğru akıyor. Göz, bir dizi alçak, beyaz tepeden geçerken, dolambaçlı uzanımlarını bir süre takip edebilmektedir. Karıncalı Bitlis vilayetine, Kopal ise Erzurum vilayetine bağlıdır.

Bu arada atlılar, mevzimizin kuzeyindeki düz zeminde sıraya girmişlerdi. (Bu ücra köyde) ikamet eden bir Kaymakamın emrinde çalışan bir Kürt çetesini oldukları belliydi. O görevli öne çıktı ve bizi hürmetle selamladı; Yanında, Kürtleri talim etmekle görevlendirilen düzenli ordudan bir çavuş vardı. Bunlar büyük Hasananlı aşiretinin mensuplarıdır. Kaymakam, Kopal'a giden yolun bir kısmında, geniş yokuşlarda bize eşlik etti. İngiltere'de gençlikle ilgili kısa deneyimimi, maiyetini bazı basit alıştırılardan geçirme çabasıyla kullandım. Çavuş emir sözlerini tercüme etti. Ancak onları herhangi bir zamanda hizada tutmak imkânsızdı. Her asker yanındakiyle rekabet ederek ve düzlükte ilerleyerek ileri atılırdı, tüfek bir mızrak gibi sallanırdı. Kürtleri gördükçe, savaş zamanında tamamen değersiz olacaklarına dair izlenimim daha da derinleşiyordu.

Kopal'ın eteklerinde elek yaparak geçimlerini sağlayan bazı Çingeneler kamp kurmuştu⁶. 28 Haziran günü öğleden sonra köyden ayrıldık ve derenin sol yakasındaki uçuruma tırmandık. Birkaç mil boyunca yüksek arazi boyunca kuzey-doğu yönünde at sürdük. Bu seviyeler batıda Ak Dağ'ın sırtlarından [261] zim rotamızda yükselen ve kabaca güneydoğu hattında güneye doğru devam ettiği anlaşılan mermer yüksekliklerden oluşan bir bariyere kadar uzanır. Böl-

6 8. Bölümde sayfa 178'e bakınız.

genin Van Gölü yönündeki görünümü, yalnızca Süphan ve Bilecan'ın tecrit edilmiş kütleleri ile sınırlanan, nispeten düz bir arazinin uçsuz bucaksız bir alanını ortaya çıkardı. Bu kütleler, bir anlamda, aslında Murat havzasının güney kenarını oluşturan ve ötesinde büyük gölün sularının bulunduğu bir dizi tepenin uzun hatlarıyla birbirine bağlıydı. Hamur, güneybatıda cesurca duruyordu.

Tutak'a yaptığımız yolculuğun geri kalanını ayrıntılarıyla anlatırsam okuyucumun sabrını tüketeceğimi hissediyorum. Onları Hınıs ovasının eteklerinden Van Gölü çevresindeki bölgeye getirdim. Kopal'ı Tutak'tan ayıran dağınık ülkeye rehberlik etmek isteyen bir gezgin olması durumunda, pusulasına göre doğru bir rota belirlemesi önerisinde bulunabilirim; sık sık veya çok uzaklara sapmak zorunda kalacağından şüpheliyim. Böyle bir tavsiye, kendimizi böylesine doğrudan bir hattın kuzeyindeki karmaşık mahallelerde kaybolmaktan kurtarabilirdi. Kimse yolu bilmiyordu; birkaç köy var ve ahali münhasıran Hasananlılara ait gibi görünse de, her köy yakın komşularıyla düşmanlık içindeydi ve rehber bulmak imkânsızdı. Üstelik günün can sıkıcı saatlere bölünmesi o bölgede pek bilinmeyen bir süreçtir. Yaz aylarında çok sayıda köy sakini, yaylalara dağılmakta; köyde kalanlar büyük ölçüde yaşlı erkekler ve kadınlardan, ayrıca tüketmek zorunda oldukları dayanıklı ekmek miktarlarıyla çıplak karınları şişmiş erkek ve kız çocuklardan oluşmaktaydı. Bu tür korkunç yoksulluk sahneleri, nadiren daha parlak bir vizyonla yumuşatılır -olgun ve bozulmamış gençliğin vizyonu-.⁷ Sürü otlatmayan birkaç genç kadın ve kız, siyah çadırlar için kumaş dokumakla, keçi kılı sicimlerinin uzun tutamlarını germekle ve ağ dokumakla meşgul olmaktadır. Bol pamuklu pantolonları, uzuvlarının inceliğini sergiliyor; ve görevlerinin yanında dizlerini ayırarak oturmuş vücutlarının ritmini izlemek bir zevk.

Ama ne Oswald ne de ben, gezip dolaştığımız için pişman olmadık. Daha yüksek seviyelere bağlı kalarak yapısal özelliklerin bir resmini elde ettik, bu sadece birlikte yürüttüğümüz çalışmaları doğrulamakla kalmadı, aynı zamanda birçok ilginç gerçeğe de katkıda bulundu. Bu bölgenin dik yükseklik çizgileri ve dağ oluşumu, kuzeyde ve güneyde Ermenistan ve İran'ın dağlık [262] bölgelerini sınırlayan dağlarda en büyük orografik önemine ulaşan o güzel eğriyi tanımlar. Güneyde, Ermeni Torosları'nın Zagros zincirine uzanan çizgisidir; kuzeyde Pontus Alpleri ve Çoruh bölgesinin daha geniş alanı Rusya Ermenistan'ının sınır bölgesine ve Horasan dağlarına⁸ doğru saparken, Ermeni yaylası bölgesinde bu eğri açıkça izlenebilir; örneğin, Palandöken'den

7 Kanımca burada Lynch mevcut durumla adeta dalga geçmekte ya da kendince ironi yapmaktadır.

8 Konu Cilt I, Bölüm 21, sayfa 422'de tartışılmıştır;

Kılıç Gedik'e uzanan dağların eğiminde ve daha kuzeydeki Ağrı Dağı'nın eğiminde göze çarpar. Üzerinde seyahat ettiğimiz, bu engellerin bir öncekinin biraz güneyinde ve görece düzgün olan doğası bile, tabakalı kayaların çarpması yön değişikliği gösteriyordu; üstlerini örten lav tabakaları ise, besbelli, eğilme stresinin kırılmayla birleştiği ve yayın tepe noktasının çöktüğü zayıf bölgelerden kaynaklanıyordu. Genel olarak konuşursak, mermer kayalar sertleştirilmiş eski kireçtaşından oluşuyordu ve magmatik malzeme, kristal karakterli ve müdahaleci kökenli olarak değişiyordu. Bu temel üzerine daha sonraki kireçtaşı katmanları dayanıyordu; bazen tüm seriyi kaplayan, bazen de mermer tepelerin tabanını saran lavlar her şeyin üzerine yayılmıştı. Bu lavlar, çoğunlukla pistimizin kuzeyindeki çatlaklardan fıskırmıştı; güneye doğru, hâlâ uzakta olan Murat'a doğru akmışlardı, genellikle nehir vadilerinin yalaklarını takip ediyor, bazen de drenajın yönünü değiştiriyorlardı. Uzunöz köyü civarında tabakalı kayalarda doğrultu değişimi gözlenmiştir. Orada kireçtaşı kıvrımlarının ekseni neredeyse enlemseldi ve Tutak'a yaklaştığımızda doğu-güneydoğu yönüne büründü. Bu aynı zamanda Uzunöz ve Murat arasındaki birkaç vadinin yönüydü.

Bölge birçok yönden Tekman'a benziyor; geçtiğimiz daha yüksek seviyeler 6000 ila 7500 fit arasında bir yüksekliğe sahip. Ancak lavlar, konfigürasyonunda daha büyük bir rol oynamıştır ve sadece bir geçit olan akarsular muazzam bir derinliğe kadar inmiş ve meridyen vadilerinde akmıştır. Bu nedenle, her zaman ya kayalar halinde ufalanmış ve rezene ile sararmış bir lav tabakasının üzerinden geçiyor ya da içinden bir derenin aktığı derin bir [263] vadiye yüzlerce fit iniyorduk. Yalnızca önemli bir nehri geçtik Kersuk veya Kersik. Kıvrımlı serpantini örten kireçtaşından oluşan bir geçitte kıvrılıyor ve rotasını güneydoğudan güneye doğru değiştiriyordu. Kıvrımda, sol kıyıda, nehrin biraz yukarısında, resmedilmeye değer Uzunöz köyü yer almaktadır. Kanalin genişliği yalnızca birkaç adımdı; ama su atlarımızın beline kadar ulaştı.

Uzunöz civarındaki ve bir miktar batı ve doğu bölgesi, Elmalı Dere veya elma ağaçları vadisi adıyla bilinir. Gri-yeşil yapraklarıyla bu hoş ağaçlar, Kersik'in vadi ve yan vadilerinde bol miktarda bulunur. Ancak kasvetli rezene, daha yüksek seviyelerdeki neredeyse tek bitkidir; ne de uzak ve geniş göz oradan bir ağacın şeklini ayırt edebilir. Kuzeyde, güneydoğuya doğru kıvrılarak Kılıç Gedik'e doğru kıvrılan dağlar, kederli manzarayı çerçevesiyor. Uzunöz'de ve rehberimizin daha iyi eğitim aldığı Mergemir'in altındaki Tutak'ta Halis Dağ adıyla biliniyordu. Güneye doğru, geniş bir yarım dairenin sınırları üzerinde, Aladağ'ın karla kaplı ve hâlâ uzak dorukları, Süphan ve Bilecan

yükseliyordu. Nispeten mütevazı oranlarda bilinmeyen bir dağ, dev Van Gölü'nün batı yamaçlarını gizliyordu; Murat'ın sol yakasında volkanik ve dar bir kütle olan Kartevin olduğu ortaya çıktı.

Sonuç

19. yüzyılın sonlarına doğru bugün Erzurum'a bağlı olan Hınıs ilçesinden Ağrı'ya bağlı Tutak ilçesine seyahat eden Lynch, bölgedeki çok sayıda kırsal yerleşmeyi de gezme fırsatı yakalamıştır. Lynch bölgede jeolojik yapıdan jeomorfolojik oluşuma (hatta eski göllerden bahsederken Paleocoğrafyaya), dini ve etnik yapıdan, yapılan ekonomik faaliyetlere ve hatta bölgede toplumsal gruplar arasındaki ilişkilere kadar pek çok farklı konuda gözlemler yapmış ve bunları çalışmasında kaleme almıştır. Lynch bölgedeki dağlar, vadiler, ovalar ve akarsu ağı hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bölgedeki kayaç çeşitlerinden bahsederken aynı zamanda bunların oluşumunda etkili olan volkanizma, sedimantasyon (eski göl kenarları) ve metamorfizma (mermer) gibi etkenlere de dolaylı olarak değinmiştir. Yörede sebze ve tahıl üretiminin yanı sıra sığır yetiştiriciliği ve yaylacılık gibi hayvansal üretim amaçlı mevsimlik göçlerden de bahsetmiştir. Öte yandan Lynch bölgede kamunun en önemli görevlileri olan Kaymakam ve Subaylarla yakın diyaloglar gerçekleştirmiş ve bunları dönemin koşullarında kendi düşüncesine göre yorumlamıştır. Yine I. Dünya Savaşı'ndan önce geldiği bölgede Müslüman Kürtler ile Hristiyan Ermeniler arasındaki ilişkileri kendi bakış açısıyla irdelemiştir. Bölgede coğrafi yapı ve iklim ile ziraat, hayvancılık ve yaylacılık gibi ekonomik faaliyetler hakkındaki müşahedelerini de eserinde detaylı bir şekilde işlemiştir. Ayrıca Lynch ilk olarak 1894'te geldiği bölgeye 1998'de yani 4 yıl sonra tekrar gelince, etnik ve dini grupların birbirlerine bakışının ve hükümet politikalarının halktaki yansımalarının bu süre zarfındaki değişimini kıyaslamalar yaparak irdelemiştir. Bölgede yaşayan Ermenilerin zanaat, ziraat ve hayvancılıkta daha iyi olduğunu belirten yazar, diğer unsurların üretkenliklerinin sınırlı olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca Protestan Ermeniler ile Erzurum'daki Amerikan Misyonu Şefliği arasındaki ilişkilere değinerek bölgedeki toplumların uluslararası bağlantılarına da dikkat çekmiştir. Sonuç olarak bu bölüm Hınıs (Erzurum) ve Tutak (Ağrı) gibi Doğu Anadolu bölgesindeki bazı yörelerin tarihi coğrafyasını (bölgede nüfusun, etnik yapının, zirai üretimin ve kırsal yerleşmelerin geçmişteki durumunu) yazarın bakış açısına göre irdeleyen bu çalışma yönteminin geçmişine ışık tutmaktadır.

Şekil.1. Kopal'da Dans Eden Kürt Genci (Sayfa 254'ten Şekil.179)

Kaynakça

- Dayhan, A. Tahir. (2017). Yıkılış Döneminde Asya ve Kuzey Afrika'daki Osmanlı Topraklarını Keşfeden Oryantalistler, Doğu Bilim Çalışmaları/Oriental Studies, 38. ICANAS, 10-15.09.2017, Ankara, s. 63-94
- Lynch, H. F. Blosse. (1901). *Armenina: Travels and Studies*, II, Londra.
- Öntürk, V. (2020). XIX. Yüzyıl Seyyahlarından Henry Finnis Blosse Lynch'in "Armenia: Travels And Studies" Adlı Eserinin Bingöl Bahsinin Tercümesi, Bingöl Üniversitesi Bingöl Araştırmaları Dergisi, 4(1), 81-101.
- Yazıcı, S. (2017). *Seyyahların Gözünden Ani*, Ankara: Serhat Kalkınma Ajansı.

